

найвищий показник серед міст Південної України.

Таким чином, характерною особливістю Одеси протягом дореформеного періоду був її стрімкий соціально-економічний розвиток, який супроводжувався значним зростанням чисельності міських жителів. Етнічно строкате населення міста утворило свої общини, які брали активну участь в його економічному та культурному розвитку. Переважна більшість жителів була представлена українцями, дещо менше було росіян, євреїв та іноземних переселенців, які не втратили своєї національної та культурної самобутності.

Natalya Dianova

***The peculiarities of formation Odesa's population
at the end of XVIIIth century – in the first half of XIXth***

The development of Odesa during the searching period had some specific peculiarities, which distinguished the city from other cities of Russian Empire. The outlooks of development of the port of Odesa and a lot of privileges by the government for the inhabitants promoted populating of the city. The sources of forming population were represented with of different social groups: inhabitants of environs, migrants from another Russian province, runaway bond peasants, foreign colonists. Impetuous economical developmant of Odesa transformed the city in the middle of XIXth century in one of the most prosperous European city, occupied the 3 place with the quantity of population in Russia.

УДК 94 (477.4):335.311.97.058.22 "...17/...18"

Олександр Кухарук

**ФОРМУВАННЯ СТАНУ “МАЛОРОСІЙСЬКИХ КОЗАКІВ”
наприкінці XVIII – на початку XIX ст.**

В статті розглянутий процес питання про причини формування та трансформацій в соціально–економічному становищі та правовому статусі стану “малоросійських козаків” наприкінці XVIII – початку XIX ст. з’ясовано, що своїм існуванням та правами вони становили виключення з інших станів Російської імперії, залишили прагнення до вольності та “автономізму”, зберегли масове відчуття козацької особливості, специфічну самоідентифікацію, стали носієм ідеї “українства”, забезпечуючи її безперевне існування в різних проявах у XIX ст.

Період кінця XVIII – початку XIX ст., час глибоких соціальних зрушень та значних змін для України, і ця точка зору усталилась у сучасній історичній науці²³⁰. Однак характер і механізми суспільних

230 Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. [Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів]. – К., 2000. – С. 16. В. Кравченко вважає цю роботу Я. Грицака монографією, названою підручником “по недорозумінню”. Дозволимо уточнення, це дійсно монографія, видана й перевидана під грифом підручника, виходячи з реалій сучасної української дійсності. Навіть більше – робота виконана в рамках проекту, подібного до того, в якому прийняв участь В. Кравченко, лише замість “Украины Российской империи”, він називався дещо коректніше “Dzieje Kraju Europejskiego - Wschodniej” (Див. Яковенко Н. Нічого не має бути дорожчого над вольність// Український гуманітарний огляд. – К., 2002. – Вип.7. – С. 13). Саме статус підручника

процесів залишаються до сьогодні недостатньо вивченими. Така ситуація призводить до появи цілої низки контроверсійних гіпотез і підходів, які серед інших мають за мету уточнення чи, принаймні, інтеграцію збутків попередніх дослідників, в першу чергу радянських часів. Симптоматично, що переважна частка досліджень, здебільшого, виходить з модного постулату, що саме конфлікт “модернізаційного” та “традиційного”, став основним фактором, який визначав зміни історичних процесів у Російській імперії з часів правління Петра I. На їхню думку це вузлове протиріччя наприкінці XVIII ст. безпосередньо переноситься на більшу частину сучасної території України, в першу чергу на Лівобережжя України та Запоріжжя з відповідними наслідками.

На сьогодні в Україні саме позиції дослідників, сформовані, здебільшого, під впливом лише одного з напрямів сучасної історичної науки – “модернізму” чи пізніше – “постмодернізму”, або, навіть “постпостмодернізму”, акцентують увагу хоч і на неоднозначному, та в цілому прийнятному і закономірному характері поширення загальноімперського устрою на українські землі. Правилom гарного тону вважається подолання перекосів “вузьконаціоналістичних” підходів попередніх часів і сьогодення та пропонується ідея “перервності” історичних процесів на українських землях²³¹. При цьому значна увага приділяється позитивним моментам політики імперського центру, “добровільності” залучення до нього місцевих еліт або значної частини більшості населення²³². Звичайно наявність альтернативних виражених концепцій та гіпотез не може не сприяти розвитку історичної науки, але бажано прагнути до їх відповідності принципам історизму, спиратись на критичний підхід, особливо в умовах непростой джерельної бази та специфічної дійсності кінця XVIII – початку XIX ст.

Симптоматично, що історики, які репрезентують різні школи, формувались в полярних ідеологічних середовищах, перебуваючи під впливом вищезгаданих схем, отримують певну заданість результатів. Звичайно можна знаходити пояснення як у відносній вузькості залученої джерельної бази, саме цього періоду, так і його відносною непопулярністю серед дослідників. Для одних він є завершенням “пізнього середньовіччя”, для інших – “початком розвитку капіталізму”²³³. Спробуємо дещо уточнити існуючі концепції та подати

різних редакцій сприяв поширенню цієї непересічної праці та поглядів Я. Грицака.

231 Касьянов Г. Теорії нації. – К., 1999. – С. 295.

232 Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // УГО. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 78-80. Викликає повагу вираженість та кадрова добросовісність К.Мацузато, хоч деякі його висновки особливо 1, 3 та останній носять занадто суб'єктивний характер.

233 Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. – К., 1996. – С. 20-31; Столетие военного министерства – С.Пб., 1902. – Т. 4. – 2.1. – Кн. 1. – С. 211; Ключевський В. Курс русской истории – М., 1937. – Ч. 5. – С. 118-128; Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993. – С. 195-198; Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века). – С.Пб., 2000.; Кравченко В. Украина, Империя, Россия... (обзор современной украинской историографии)// Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – Прил. 2. – С. 488-489. Відома і україномовна версія

своє бачення процесів, що відбувались в Гетьманщині в кінці XVIII – початку XIX ст.

Лівобережна Україна стала Гетьманщиною саме завдяки наявності соціальних і адміністративних структур, здатних чинити ефективний опір. Централізаторська політика дворянської держави часів Катерини II на кінець XVIII ст. вже мала значний досвід уніфікації та обрусіння, як позитивний, так і негативний. Починаючи з 1764 р., поряд з заміною влади Гетьмана на колегіальну систему управління, починають проводитись заходи, спрямовані на повну інтеграцію українських земель. Реалізація даної політики проходить за принципом “два кроки вперед, крок назад”. Вже 1764 р. відбувається реорганізація Української лінії при перетворенні населення ландміліційних полків в категорію “пахотных солдат”. Причому їх майно переходило у відання державних структур. Продовження цієї реформи привело до виступів пікінерів²³⁴. Водночас починає поширюватись рекрутська повинність і на Лівобережну Україну. Знову тиск починається на периферії суспільних відносин – до рекрутчини залучають з 1767 р. розкольників, а потім й однодворців Київської губернії, які раніше поповнювали ландміліційні полки²³⁵.

Вже на кінець 1760-х рр. царський уряд був готовий до повної ліквідації автономії Гетьманщини. Проте неочікувано жорсткий опір на всіх рівнях, починаючи з депутатів “Уложенных комиссий”, і закінчуючи пікінерами та посполитими, призупинили реалізацію цих планів. Свою роль відіграли зовнішньополітичні проблеми 1768-1774 рр. та повстання О.Пугачова.

Новий зручний час приходить на початку 1780-х рр., коли використовується сприятлива міжнародна обстановка. Також уряд Катерини II зробив належні висновки з повстання під проводом Омеляна Пугачова. Царський уряд починає широкі адміністративні та суспільні перетворення, які полегшують інтеграцію українських земель. Як доводить Д. Міллер, для козацтва Гетьманщини в 1760-х рр. в разі інтеграції в загальноросійські структури були можливими два шляхи. Навіть, якщо б все козацтво, як вимагалось 1765 р. його депутатами визнали шляхетським станом, існували можливості: 1) залишатись зі своїми правами; 2) перетворюватись у дворянство російського типу, з яким влада особливо не церемонилась, особливо з дрібним – часто заганяючи його в тягло (про це свідчить і доля дворян, які склали помітну частину однодворців).²³⁶ З 1760-х рр. відбувається поступове звільнення дворянства Росії і перетворення

статті В.Кравченка, проте ми дозволяємо цитування російською, оскільки саме російський варіант є базовим, а в україномовному варіанті спостерігаються певні зміщення акцентів навіть в назві (див.: Кравченко В. Україна, Імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії//УГО. - 2004. – Вип., 10, - С. 115-154); Міллер А.И. Гетьманщина в XVIII в. – потеря автономии // Западные окраины Российской империи. – М., 2006.

234 Евстафьев П.П. Восстание военных поселений Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934. – С. 31-34.

235 Полное собрание законов Российской империи.Собрание I (Далі – ПСЗРИ. I). – Т. XVIII. – №№ 12985, 12997, 13195.

236 Міллер Д. Превращение казацкой старшины в дворянство //КС. –1897. – № 1. – С. 9-36.

його в шляхетство. Це відкривало цілком прийнятну перспективу для старшини та значної частини козаків.²³⁷ Тим більше, що досвідчений військовий адміністратор П.О. Румянцев, зацікавлений в стабільності операційної бази його армії, проводив цілком виважену та помірковану політику, маючи для цього необхідний об'єм повноважень.

Сучасний дослідник О. Міллер висловлює подив, що П. Румянцев вже з початку 1780 рр. фактично вводив у Гетьманщині положення Жалуваної грамоти дворянству 21 квітня 1785 р., в тому числі в частині нобілітації. Він вважає, що така процедура була б логічнішою для регіонів зі стабільною корпоративною структурою дворянства.²³⁸ Складно не погодитись з такою думкою, однак слід зауважити, що царський уряд діяв цілком логічно. Він застосовував дані принципи в регіоні, який більше за інші в країні був готовий до його реалізації, саме через наявність корпоративності та корпоративних старшинсько-козацьких (шляхетських) структур. У дворянських структурах такого рівня у XVIII ст. не існувало (виключення являли Остзейські та Смоленська губернії). Вони неодноразово викликали невдоволення як центральної влади, так і представників укоріненого московського служилого дворянства.

Про наявність корпоративності на Лівобережжі свідчать обставини нобілітації старшини та частини вихідців з інших верств населення. За даними сучасників подій, число нобілітованих доходило до 100 тис. осіб, включно з набуттям особистого дворянства²³⁹. О. Міллер пише про нобілітацію в 80-х рр. XVIII ст. до 25 тис. чоловік. Такі цифри викликають питання, тим більше що з тексту не зрозуміло, про які групи населення осіб йдеться (лише чоловіки, потомственні дворяни?)²⁴⁰.

Такий масовий процес не міг не викликати зловживань, які носили як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Це викликало необхідність впорядкування процедур пошуку дворянства частиною населення. Пошук дворянства відволікав значну частину соціальної енергії та вносив розбрат у суспільство, загалом вигідний центральній владі²⁴¹.

Населення Гетьманщини в основному мали поповнити відповідні податні стани Російської імперії. Слід звернути увагу на ту обставину, що більша частина колишніх козаків Гетьманщини і частина представників інших верств (та їхні сім'ї), які не потрапили на військову службу чи не повели боротьбу за нобілітацію, прирівнювались до категорій населення, з так званим семигривенним подушним окладом і з відповідними повинностями. На них поширювалась і рекрутська повинність²⁴². Це була принципова

237 Ключевський В. Курс русской истории. – М., 1937. – Ч. 5. – С. 96-101.

238 Миллер О. Западные окраины... - С. 57.

239 Миллер Д. Превращение казацкой старшины – № 2. – С. 200-204.

240 Миллер О. Западные окраины... - С. 52.

241 ПСЗ РИ. I. - Т. 22. - № 15907; Миллер Д. Превращение казацкой старшины - № 2. – С. 193-214; № 3. – С. 351-374.

242 Стороженко П. К истории Малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX в //КС. – 1897. -

позиція царського уряду, що спиралась на традиції російського самодержавства, його законодавчу систему. Але існував суттєвий нюанс. Визнаючи принциповість норми, уряд міг на певний час призупинити її уведення в дію або загалом не реалізовувати якусь частину повинності, вважаючи за недоїмку.

Малоросійські козаки являли досить складну проблему. Вони зберігали корпоративний дух, мали досить значний досвід боротьби за свої права, в тому числі зі старшиною. Крім того, вони мали земельні наділи на правах близьких до помісного землеволодіння в Росії, за своїм значенням вони суттєво не відрізнялись від дрібних поміщиків Московської держави, крім того козаки володіли землею на основі права власності²⁴³. Тобто уряд мав рахуватись з їх історичними правами, в тому числі поземельними. В умовах чергової війни з Туреччиною їх військовий досвід теж був би не зайвий. З одного боку козакам, як стану, в реалізацію повинностей зарахували надходження особового складу переформованих у кавалерію козацьких полків. Як варіант виконання станової повинності, до кінця війни 1787-1791 рр., зберігались козацькі полки: Херсонський, Полтавський козаці, Козачий Булави Великого Гетьмана полк.

Не можна не враховувати й ефект прямої протидії спробам поширення кріпосного права повною мірою. В цьому плані показовим по тривалості та організованості є Турбаївське повстання, яке продемонструвало можливості опору населення Лівобережжя. Неоднозначна реакція уряду на нього продемонструвала розуміння його представниками вибухонебезпечності ситуації в регіоні. Жителі Турбаїв хоча й дорогою ціною, але домоглися свого – вони не стали кріпаками²⁴⁴. Як наслідок, на відміну від інших регіонів Лівобережжя кріпацтво, здебільшого, носило не особистий, а поземельний характер. Кріпосні селяни становили меншість населення регіону, хоча їхня кількість досягла одного млн. осіб²⁴⁵.

Отже, за влучним виразом Д. Міллера, козацтво в другій половині XVIII ст. “передельвають”²⁴⁶. Характер цієї проблеми до кінця не досліджений, але результат більш-менш відомий. В XIX ст. під козаками стали розуміти представників особливого військового стану, об'єднаних в козацьке військо, які мали певні привілеї за несення обов'язкової служби²⁴⁷. Проте саме козаки Лівобережної України виявились складною проблемою для уніфікаторських “модернізаційних” процесів, не вписуючись в єдиний стандарт, вони створили історичний прецедент. Так, навіть, у визначенні козаків за словником В.Даля, малоросійські козаки виділені окремо, як селяни, які називаються козаками²⁴⁸. Без сумніву, В. Даль виходив з юридичного факту – відсутності козацького війська, однак не

№ 4. – С. 124-156; № 6. – С. 460-483; ПСЗРИ.І. – Т. 22. - № 15724. 16602, 16603.

243 Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1937. – Ч. 5. – С., 131-132.

244 Ефименко А. Турбаевская катастрофа // Южная Русь. – С.Пб., 1903. – Т. 2. – С. 144-174.

245 Ключевский В. Курс русской истории... - С., 132.

246 Миллер Д.П. Превращение казацкой саршины – Кн. 1. – С. 2.

247 Безотосный В. Кто такие казаки // Родина. – М., 2004. – № 5. – С. 7-13.

248 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1989. – Т. 2. – С. 73-74.

зрозуміло, чому деякі дослідники вважають, що вони перестали бути козаками, якщо перед цим твердить, що належність до козацтва передбачає певну самосвідомість і самоідентифікацію²⁴⁹.

Таким чином, на середину 90-х рр. XVIII ст., ситуація, яка склалась на території колишньої Гетьманщини, не виглядала стабільною. З приходом до влади Павла I відбуваються зміни в принципах державної політики. Імперія з дворянської починає трансформуватись в абсолютистську, виходячи саме з вищезгаданих бюрократично-поліційних принципів та принципів природного права в російсько-самодержавному прочитанні. Період управління Павла I, його неординарна особа, залишаються полем гострої полеміки. Однак заходи його уряду, попри їхню неоднозначність, стабілізували ситуацію на Лівобережжі. Прийняття указу “О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и порядкам” від 30 листопада 1796 р. та його наслідки потребують окремого дослідження²⁵⁰. Пояснення політики Павла I стосовно України бажанням діяти всупереч Катерині II, не може повною мірою вважатись об'єктивним, як і наміри поновлення посади Гетьмана, лише прагненням зробити приємність графам Гудовичам чи українофільством²⁵¹.

Механізм прийняття рішень центральною владою виходив з “місцевих бажань” в межах дозволеного або за наявності очевидних місцевих потреб. Є архівні свідчення, що в даному випадку ключову роль відіграла позиція керуючого Малоросійською губернією генерал-фельдмаршала графа І.П. Салтикова. Будучи військовим адміністратором, внаслідок своїх обов'язків, він виступив за впорядкованість відносин і повинностей у підлеглому регіоні.²⁵² Те, що позиція графа І.П.Салтикова в головному відповідала намірам Павла I, підтверджує його переміщення на престижну посаду Головнокомандуючого в Москву та численні нагороди²⁵³. У системі реформування військового управління Павлом I, цілком ймовірним ставало поєднання посади Київського (Малоросійського) військового губернатора (командуючого військами (армією) на частині території України з козацьким гетьманством. Тим більше, що від Кирила Розумовського Гетьман прирівнювався до чину генерал-фельдмаршала з відповідним старшинством²⁵⁴.

У випадку такого поєднання, про що побічно свідчить призначення графа І.В. Гудовича на місце графа Салтикова, відновлення гетьманства не особливо суперечило інтеграційним основам самодержавства, оскільки включалась у систему Табеля про

249 Маркедонов С. Заколдованное слово // Родина. – М., 2004. – № 5. – С. 23.

250 Стороженко Н. К истории Малороссийских казаков.. – 1897. – Кн. 6. – С. 460-464.

251 Павловский И.Ф. Малороссийские ополчения в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – Кн.9. – С. 1-20.

252 Державний архів Чернігівської області (дані – ДАЧО). –Ф. 128.–Оп. 1. –Спр. 428.–Арк 249.

253 Бантыш-Каменский О.М. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. – М., 1991. – Ч. 2. – С. 244.

254 Там само. - Ч. 1. – С. 241

ранги.²⁵⁵ Швидше навпаки. Крім того, у 1798 р. уряд йде на безпрецедентний крок по відношенню до козачих військ, прирівнюючи їхні посади до армійських чинів, включаючи служилу верхівку козачих військ до Табеля про ранги. Тобто фактично малоросійська старшина відкрила широкий шлях у дворяни представникам інших діючих козачих військ, побічно сприяючи їх одержавленню.

Чому ж поновлення посади Гетьмана, і в перспективі козацького війська, зустріло і зустрічало опір не стільки в Санкт-Петербурзі та Москві, а й на території власне Гетьманщини. В певному наближенні відповідь імовірно лежить у площині відносин, в першу чергу майнових, між колишніми козаками, які отримали статус російського дворянства (шляхти), та основною масою колишніх козаків Гетьманщини. Відсутність організованого війська сприяла покращенню матеріального становища одних за рахунок інших, як шляхом спроб покріпачення, так і шляхом загарбання власності, чому є десятки та сотні свідчень²⁵⁶.

Особливо значних втрат могли зазнати кілька десятків сімей, які отримали головні матеріальні вигоди внаслідок поширення на Гетьманщину загальноросійського устрою, в тому числі за рахунок рангових маєтностей. В першу чергу це: Безбородьки, Гудовичі, Дарагани, Завадовські, Кочубеї, Лизогуби, Розумовські (Перовські), Тарновські, Трощинські та ін.

З одного боку, об'єктивно вони проявляли зацікавленість у збереженні малоросійськими козаками їхнього особливого статусу, пам'яті про шляхетне походження, прав земельної власності – різними способами, перерозподіляючи її на свою користь²⁵⁷. З іншого, – їм об'єктивно зашкодило поновлення повноцінної структури козачого війська з неминучою ревізією та відповідним перетворенням війська в колективного земельного власника. Причому саме представники цих сімей мали належний вплив і використовували імперський владний ресурс для захисту власних інтересів²⁵⁸.

Отже, у випадку співпадіння інтересів колишніх козаків та нобілітованої старшини уряд та його представники на місцях мали обмежене поле маневру або, навіть, йшли на кординальні поступки. У випадку спільності інтересів уряду з козацькими низами, представники верхівки нового дворянства Лівобережжя вже інтегровані в імперську аристократію, вміли відстояти своє. Так вони змогли паралізувати спроби землевпорядкування, викликані лавиною судових справ з поземельних відносин, які продовжувались з початку 1790-х рр., незважаючи на видання відповідних законодавчих актів²⁵⁹.

З приходом до влади Олександра I починається новий період реформ, який відіграв свою роль у подальшій інтеграції Гетьманщини.

255 Там само. - Ч. 3. – С. 21-22.

256 ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 428. – Арк. 188-188 зв., 272.

257 Кухарук А. Запорожское наследие // Родина. – М., 2002. - № 5. –С. 82-83.

258 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство. 1802-1856. – К., 2001. – С. 73.

259 Павловский И.Ф. Очерки деятельности малороссийского генерал-губернатора кн. А.Б. Куракина (1802-1808). – Полтава, 1914. – С. 32, 42.

Характерно, що новореформована Малоросійська губернія початково сприймалась, навіть, генерал-губернатором О.Б. Куракіним як територія, окрема від Росії. Він не був упевнений в її подальшій долі²⁶⁰. В той саме час дуже суттєву правову колізію вирішили реформи уряду відносно “вольных хлебопашцев”²⁶¹. До прийняття даного нормативного акту існувала ситуація, на яку дещо безапеляційно вказувала пані В. Шандра: “Якщо інші козацькі угруповання в імперії вдалося ліквідувати або асимілювати, то з малоросійським козацтвом завдяки його кількості, організованості, праву спадкового землеволодіння це зробити було важче. В Росії не було соціального стану, який би одночасно володів землею, сам її обробляв і був правоздатним”²⁶². Погоджуючись з даною тезою, зауважимо, що під землеволодінням тут, мабуть, розуміється право власності на землю, яке дійсно вважалось монополією дворян, прерогативою держави або уповноваженого нею органа – козацького війська. Козаки Лівобережжя до початку ХІХ ст. являли виключення, стійко відстоюючи своє право земельної власності.

З появою стану “вільних сільських обивателів”, уряд обмежене визнає за ними право розпоряджатися землеволодіннями, тобто фактично право власності, та за аналогією нарешті визнає це право за козаками²⁶³. Отже соціально-правова практика Росії швидше підтягувалась до рівня суспільних відносин на Лівобережжі ніж навпаки. Вирішення питання в такому ключі відповідало інтересам малоросійського дворянства, котре вміло обходити заборону купівлі козацьких земель не козаками.

Ще одним “нелогічним” фактором, визначавшим суспільні процеси на території Гетьманщини, стало зростання чисельності осіб козацького стану. За підрахунками М. Стороженка на 1764 р. загалом козацтво нараховувало 375181 чоловіків. На 1777 р. їх кількість в Гетьманщині скорочується до 300 тис., але разом з виселенцями становить ті ж 370 тис. На 1812 р. їх число козаків зростає майже до 450 тис.²⁶⁴, попри переходу близько 100 тис. осіб в інші категорії населення (потомственне дворянство, особисте дворянство, військовослужбовці в складі реорганізованих козацьких полків, міщани та ін.). Крім цього певна кількість колишніх козаків зазнало покріпачення. Як бачимо, втративши понад 1/3 свого початкового складу старе козацтво Гетьманщини отримало поповнення з інших соціальних груп, представники яких зуміли скористатись ситуацією соціального зламу.

Для стабілізації чисельності козацтва, зняття соціальної напруги в умовах скорочення фонду козацького землеволодіння уряд та його місцеві представники починають стимулювати переселення на Південь. Масове переселення козаків, як форма вилучення більш активної

260 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... С. 42.

261 ПСЗРИ. І. – Т. 27. – № 20823.

262 Шандра В. Малоросійське-генерал-губернаторство... – С. 13

263 Стороженко Н. К истории малороссийских казаков... – Кн.6. – С. 466.

*** Збережено стиль оригіналу.

264 Там само. - Кн. 4. – С. 142-145.

частини стану, суттєво впливала на внутрішньостанову структуру. Процес переселення також набуває певних специфічних рис. За спостереженнями О.Б. Куракіна, козаки досить неохоче переселялись під контролем відповідних державних структур, переселенських контор, водночас претендували на отримання державної допомоги. Характерно, що, здебільшого, вони поселяються вже у відомих їм місцях, а не в нових слободах²⁶⁵. Саме така обставина можливо вплинула на розбіжності в визначенні кількості потенційних переселенців за даними О. Б. Куракіна та дослідниці О.Дружиніної²⁶⁶. Загалом можна вважати, що саме О. Куракін краще володів ситуацією. В часи його губернаторства Малоросійські губернії активно інтегрувались в адміністративну структуру імперії, що вимагало відповідно контролю. Він досягнув і значних успіхів з інтеграції проблемного стану козаків. Правда, значною мірою, завдяки поступовим суспільним змінам власне в Великоросійській частині імперії.

Революційні події в Європі у черговий раз поставили під питання з такими труднощами набутої стабільності. Загроза з боку Наполеона I змусила переглянути засади компромісу досягнутого на теренах колишньої Гетьманщини. Змінивши О.Б. Куракіна на посаді генерал-губернатора Я.І. Лобанов-Ростовський пішов на формально безпрецедентний крок²⁶⁷. З початком Вітчизняної війни 1812 р. він укладає проект козацького війська, обіцяючи козакам натомість скасування податків та звільнення від інших форм військової повинності, в першу чергу натуральної рекрутської. Дослідники, здебільшого, дотримуються думки про зміну співвідношення між центральною та місцевою владою на користь останньої в критичний момент, виходячи з цього прикладу та вважаючи даний крок особистою ініціативою Я.І. Лобанова-Ростовського²⁶⁸. Проте подальші події, успішна кар'єра князя Лобанова-Ростовського, формування Української козацької дивізії на Правобережжі, популярність ідеї військових поселень у вищих колах, дозволяє зробити припущення про наявність таємних інструкцій. В ситуації смертельної небезпеки уряд Олександра I прагнув зберегти певну свободу рук, не зв'язуючи себе жорсткими зобов'язаннями. На користь такої точки зору свідчить різнобітні обіцянки уряду Олександра I та збереження козацьких полків після закінчення бойових дій²⁶⁹.

Про стабільне бажання частини урядовців інтегрувати малоросійських козаків у загальноімперський порядок, надавши їй статус війська, свідчить збереження козацьких полків після війни 1812-1814 рр. та скасування додаткових податків для них. Існування 15 козацьких полків з перспективою оформлення війська не могло не викликати супротив, у першу чергу, корпоративних дворянських структур. Аргументом традиційно служила дорожнеча та обтяжливість

265 ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 428.

266 Дружинина Е.И. Южная Украина 1800-1825. – М., 1970. – С. 95.

267 Шандра В. Малоросійське генерал губернаторство... – С. 95-107.

268 Там само. – С. 99.

269 Там само. – С. 100.; Павловский И.Ф. Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – Кн. 4. – С. 1-20.

утримання їх для суспільства. Малоросійське дворянство знайшло підтримку міністерства фінансів. Д.О. Гур'єв вважав наявність козацького війська не вигідним для бюджету. Як компроміс виникає ідея, яку озвучив Микола Павлович у 1816 р. – замість 15 козацьких полків створити 2 уланські дивізії в складі 6 полків²⁷⁰.

Звичайно створення військових поселень на Лівобережжі дворянству подобалось ненабагато більше ніж ідея створення козацького війська. Адже уведення військового поселення означало повернення до питання перерозподілу земельного фонду. Досвід реалізації попередніх проектів поселень говорив про те, що держава дбала, перш за все, про свої інтереси, здійснюючи примусовий викуп землі та переселення селян, не увійшовших до складу поселень. З точки зору військової бюрократії військове поселення в Малоросії мало ряд переваг. У першу чергу наявність колишніх козаків з традиціями військової служби та значна кількість державних селян. Проходить постійне вироблення проектів створення поселень²⁷¹.

Очевидно, що в негативному відношенні до ідеї надрегламентованих військових поселень погляди значної частини козацтва мали співпадати з позицією дворянства. Існують свідчення, що на формування негативного відношення до поселень впливала цілеспрямована пропаганда. На користь уряду Олександра I говорить той факт, що він розумів можливість негативного сприйняття ідеї поселень. Тому розглядалась можливість дати козацтву організацію, подібну до Всевеликого війська Донського – з військовою канцелярією, судом, становили козацькими установами²⁷². Такий солодкий пряник теоретично мав задовольнити козаків, та вносив розкол у дворянство. В випадку введення військового устрою на таких умовах частина малопомісного дворянства розраховувала на зручну, і відносно недорогу кар'єру, порівняно з армійською, в установах нового війська.

Чому уряд, маючи достатні можливості, не розпочав реалізацію проекту військових поселень з малоросійських губерній. Ймовірно Олександр I з частиною оточення проводив більш складну гру. Влітку 1816 р. князь М.Г. Рєпнін-Волконський призначається Малоросійським генерал-губернатором. Близьке коло Олександра I покладає на нього сподівання, враховуючи лібералізм генерала, проявлений на посаді віце-короля Саксонії.

Одночасно розглядається можливість проведення реформи всіх поземельних відносин у Чернігівській та Полтавській губерніях зі звільненням селян від кріпосної залежності. Детально ситуацію простежив С.В. Мироненко. На користь даного регіону, як піонерного в проекті розкріпачення, сприяли наступні обставини: 1) відносно

270 Павловский И.Ф. Малороссийское ополчение в 1812 году по архивным данным // КС. – 1906. – кн. 10. – С. 156-158; Стороженко М. К истории малороссийских казаков.... – Кн. 11.

271 Ячменихин К. Армия и реформы: военные поселения в Российской самодержавия. – Чернигов. – 2006. – С. 50-81; Ячменихин В., Ячменихин М.К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні в 50-х роках 19 ст. // Сіверянський літопис. – 2002. - № 3. – С. 50-54.

272 Сухтелен П.П. Из записной книжки // Русский архив. – 1876. – Кн. 1. – С. 354.

недавнє покріпачення; 2) переважно поземельний, а не особистий характер залежності посполитих; 3) наявність на території губернії переважаючого числа особисто вільного населення (козаки, казенні селяни і т.д.)²⁷³.

Очевидно реалізація малоросійського проекту, паралельно зі звільненням селянства Прибалтики ставила на порядок денний звільнення селян і в Росії. Проте, на відміну від Прибалтики, не на висоті виявились як М.Г. Рєпнін, так і “кращі” представники українських дворян. Як вже зазначалось, згідно з існуючою практикою, про що говорить і вся історія реформ, для самодержавного центру надзвичайно необхідними та важливими ставали місцеві ініціативи, прохання з місць. Саме в конфіденційній обстановці їх мав організувати Н.Г. Рєпнін. Він блискуче провалив справу, а потім “відзначився” провокативною промовою.²⁷⁴ Його промова також є показником дуже специфічного “підкування” про селян – як “доброго барина”.²⁷⁵ Оприлюднення планів Олександра I та публічна полеміка, з ймовірно заданим виступом князя М.Г. В'яземського, маршалка дворянства Калузької губернії, відклало, а по суті фактично похоронило ідею селянської реформи на Лівобережжі Дніпра²⁷⁶. Свою роль відіграв М.Г. Рєпнін, який узгоджував загальнодержавні інтереси з інтересами регіональної еліти²⁷⁷. Саме відстоювання її специфічних інтересів досить швидко й стало визначати для нього пріоритети в діяльності. Скоріше за все це й зумовило тривале перебування М.Г.Рєпніна на посту генерал-губернатора, незважаючи (тут більш переконливий С.В. Мироненко) на невиправданні сподівань Олександра I, який вважав М.Г.Рєпніна здатним провести, чи принаймні підготувати підґрунтя для антикріпосницької реформи²⁷⁸.

Взагалі, не зважаючи на те, що в 1816-1819 рр. вперше за кілька століть історії російське самодержавство видало акти, які не розширювали кріпосне право, а ліквідували його дію, демонструвало готовність продовжувати цю політику, “нове дворянство” Лівобережжя та Слобожанщини, навіть найбільш освічені, “прогресивні” його представники – такі, як С.Кочубей і В.Каразін виступили в авангарді кріпосників, за підтримки частини місцевої та центральної бюрократії²⁷⁹.

Показовою є позиція просвітника В.Каразіна, який аргументуючи необхідність збереження кріпосного права в Україні в доповідній записці твердив: “народ прив'язан душою к образу свого существования и находит в нем счастье”²⁸⁰.

Відмова уряду, під тиском поміщиків, від реалізації планів реформ на Лівобережній Україні завдала суттєвого удару по положенню

273 Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. – М., 1989. – С. 77-83.

274 Ю.В. Речь кн. Н.Г. Рєпнина и дело об ее напечатании//КС. –1890. –Кн. 7. – С.118-123.

275 Шандра В. Малоросійський генерал-губернатори... - С. 138-139.

276 Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. – С. 96-98.

277 Шандра В. Малоросійські генерал-губернатори... – С. 159.

278 Шандра В. Малоросійські генерал-губернатори... - С. 140-141.

279 Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. – М., 1990. – С.8-72.

280 Мироненко С.В. Самодержавие и реформы... - С. 99.

козаків. З 1819 р. знову на них повною мірою лягає податковий тягар. В той самий час несприятлива економічна кон'юнктура, беззахисність козаків перед бюрократією, подальше поширення загальноросійського устрою, економічний тиск поміщиків ускладнюються невизначеністю їх положення. Міністр фінансів Д.О.Гур'єв, прихильник звільнення малоросійських селян, на початок 1820-х рр. не бачив місця для малоросійських козаків у соціальному устрої Російської імперії. Він прагнув фактично прирівняти їх до державних селян, або військових поселенців²⁸¹. З одного боку, царський уряд для зняття гостроти ситуації знову ініціює масове переселення козаків на південь, але тепер вже і на Кубань²⁸². Одночасно піддаються сумну вольності козаків, у тому числі право розпоряджатись землею.

Вважається, що саме на рубежі 1820-1821 рр. відбувся злам в ставленні М.Г.Рєпніна до козацтва, оскільки він намагався упорядкувати ситуацію з переселенням та відстоював їх права стосовно розпорядження земельною власністю та іншим майном²⁸³. Однак, на нашу думку, в першому випадку дії генерал-губернатора цілком знаходяться в межах бюрократичної процедури. Вони швидше свідчать про бажання зняти гостроту проблеми, в зв'язку з непродуманим порядком переселення за яке відповідав і він. Стосовно права розпорядження козаками-переселенцями землею, та й взагалі власністю, його позиція залишається незмінною й відповідає інтересам дворянства.

Невирішеність ключових питань існування малоросійського козацтва вже протягом півстоліття сприяло нагромадженню проблем. Поліпшення адміністративної системи, масові переселення, які продовжувались протягом 1820-х рр. дозволяли тримати ситуацію під контролем, проте не сприяли її розв'язанню²⁸⁴.

Знову етап спроби вписати козацтво малоросійських губерній в соціальну структуру імперії, традиційно пов'язані з періодом чергової Європейської кризи 1829-1831 рр. та епохою реформ уряду Миколи I початку 1830-х рр. Саме на цьому етапі у зв'язку з продовженням реформ у Росії, характером дійсно "поліційно-державних" і з урахуванням деяких природних прав, проходить оформлення малоросійських козаків як стану та включення їх у модернізовану соціальну структуру держави, яка стала менш чужорідною. В черговий раз розуміючи неможливість вирішити "польське питання", при демонстрації впевненості у його вирішенні, російський уряд звертає увагу на козаків, апелюючи до їх традиційної антипольської свідомості. Знову козацтво малоросійських губерній виставляє вказану кількість полків, але менш охоче ніж 1812 р.²⁸⁵. У черговий же раз в уряді розглядається ідея відновлення повноцінного війська чи військового поселення на території колишньої Гетьманщини, проте

281 ПСЗРИ. I. – Т. XXVI. - № 28022.

282 ПСЗРИ. I. – Т. XXVII. - № 28241.

283 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... - С. 125-129.

284 ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3352-3354.

285 Тама само. – Спр. 5886.

знову зустрічає супротив, але більшою мірою завуальований з посиленнями на різноманітні об'єктивні труднощі уряду.

Розглянемо аргументацію фактично противника реалізації планів.

“Прежние малороссийские земледельцы (поспольштво) мало чем различествовали от казаков..... Каждый шестидесятилетний поселянин пользовался всеми выгодами свободы, и память рассказов об ней есть главнейшая причина ропота крестьян и их помещиков а завести к казакам; но или вредные для общего спокойствия государства не усугубятся ли в помещичьих крестьянах, когда они увидят милосердие Вашего императорского величества оказанное казакам и попечения правительства о собратиях их казне принадлежащих, а на себе почувствуют всю строгость тягостного взыскания податей и недоимок?! Не покажется ли им рабство их еще тягостнее прежнего, не станут ли они проклинать своих владельцев, служащих для них как будто, преградой отеческого милосердия Вашего императорского величества ко всем верноподданным Вашим?”²⁸⁶.

М.Г.Рєпнін правий в тому, що дійсно власники селян стояли міцною перепорою щодо здійснення реформ.

Іншою обставиною використовуємо для апеляції проти можливості поновлення козацького війська стала теза про постійне зубожіння козацтва, та відповідно зменшення кожного разу кількості формованих полків, порівняно з 1812 р. Автор свого часу теж піддався даному лукавству. Зробимо простий розрахунок. 1812 р. козацтву обіцяно замість формування та утримання 15 полків - створення війська та звільнення від податків. Формування 15 полків по 8 ескадронному штату уланських полків, коштувало близько 5 млн. 400 тис. – 6 млн. 300 тис. крб. У свою чергу, козаки на початок 1830-х рр., в рік мали платити близько 4 млн. 500 тис. крб. Слід враховувати, що у зв'язку з відносним зменшенням військової повинності, уряд вважав достатнім мати військо в складі 8 кінних полків з запасом, тобто близько 10 тис. осіб. Відповідно вартість їх спорядження не перевищувала суму річного збору, а подальше утримання обходилося значно дешевше щорічної суми податків. Причому кошти, здебільшого, залишались на території краю, сприяючи його економічному розвитку. Про реальність розміщення такої кількості військ на Лівобережжі свідчить практично постійне розквартирування тут у 1830-1850 рр. піхотного корпусу з артилерією та кавалерією, тобто 30-50 тисяч військовослужбовців.²⁸⁷

Уряд Миколи I не зміг реалізувати свої плани щодо поновлення козацького війська чи створення принаймі військового поселення, навіть, на території чотирьох повітів²⁸⁸. Натомість на малоросійських козаків, як милість, поширюється рекрутська повинність, яка здійснюється на особливих правах. Як компенсації частково

286 Письмо кн. Н.Г.Рєпнина к императору Николаю Павловичу.... – С. 557-560.

287 РДВІА. – Ф. 38. – Оп. 4. – Спр. 14; Спр. 542; Спр. 550.

288 Ячменіхін В., Ячменіхін К. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 50-54.

зменшується податковий тиск і визначаються привілеї та повинності козаків. Подушний податок установлюється в розмірі 2 крб. сріблом і зберігається додатковий податок у 55 коп. сріблом за право козацького винокуріння²⁸⁹.

У світлі викладеного вище по–іншому сприймається відома фраза Н.Г.Рєпніна цитована за спогадами М.Номіса (М.Т.Симонова):“В казаках... Нельзя в казаках”²⁹⁰. Князь Рєпнін досить багато зробив для унеможливлення служби в казаках. В той самий час враховуючи нові віяння М.Г.Рєпнін основну увагу приділив впорядкуванню управління козаками, здійснив їх перепис. Створення Головної господарської контори для малоросійських козаків, яка займалась їхніми справами, остаточно поховала ідею поновлення козацького війська, закріпила входження малоросійських козаків як специфічного стану в соціальну структуру Російської імперії²⁹¹.

У цей період відбувається впорядкування Російської держави на принципах бюрократії та виходячи з ідеї природних прав²⁹². До речі, на початку 1830-х рр. формується ще один суспільний стан. На основі “розбору” дрібної шляхти західних губерній створюється стан “однодворців західних губерній”²⁹³.

Як відомо, в історичній літературі існує кілька версій щодо причин відставки М.Г.Рєпніна з посади генерал-губернатора²⁹⁴. Спробуємо висунути ще одну гіпотезу Можливо Микола I не зміг пробачити М.Рєпніну саме невиконання головного завдання перебування в Малоросії – звільнення селян з кріпацтва, його непослідовність та відстоювання в першу чергу інтересів саме великих землевласників²⁹⁵. Така позиція об’єктивно суперечила основам політики уряду Миколи I. Тим більше, що саме після 1831 р. знову активізувалася діяльність ближнього кола імператора з вирішення корінного протиріччя в суспільному устрої держави – вивчення можливості ліквідації кріпацтва, що призвело до його фактичного перетворення з особистого в поземельне у 1830-1840 рр.²⁹⁶.

Наприкінці правління генерал-губернатора М.Г.Рєпніна завершився процес формування з колишніх козаків Гетьманщини та вихідців з інших верств населення специфічного стану малоросійських козаків. Він проходив на фоні складних соціальних зрушень, в умовах взаємодії різних суспільних сил. Важливу, можливо ключову роль, відіграв свідомий опір козацтва. Він проявлявся в різних формах, у тому числі в прямому супротиві обмеження прав козаків Гетьманщини, спроби перетворення їх у звичайний податний стан постійно

289 ПСЗРИ.ІІІ. – Т. VII. - № 5458; ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 4. – Спр. 3348.

290 Номис М. Несколько заметок к автобиографической записке И.И.Сердюкова // КС. – 1897. – Кн. 4. – С. 157-162.

291 ПСЗРИ.ІІ. – Т. X. – 6727.

292 Низиветтер А. Исторические очерки. – М., 912; Пресняков А.Е. Апогей самодержавья. Николай I. – Л., 1925.

293 ПСЗРИ.ІІ. – Т. VI. - № 4864.

294 Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство... - С., 155-154.

295 Там само. – С. 288-294.

296 Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. – М., 1990. – С. 100-196.

викликало до життя різноманітні суспільні злами.

Спроби реалізації урядом прямої політики “обрусіння” Гетьманщини з її унікальною суспільно-правовою структурою, нездатність правлячих кіл вийти за межі звичних уявлень та дій, в тому числі ліберально-реформаторських - відіграли злий жарт. Поставлене перед дилемою – втратити права та свободи чи боротись за них – козацтво почало боротьбу різними методами, в першу чергу, легальними. До цього структури Російської держави виявились слабо підготовленими. В такій обстановці в середовищі козацтва, в тому числі серед частини, яка завоювала собі права дворянства, складався дух колективного протесту та корпоративної єдності, почуття гордості за своє минуле. В кінці XIX ст. М.Стороженко констатував, що до цього часу (1890 р.) існує відносно замкнута та здатна зберігти свої етнографічні особливості, стійка група малоросійських козаків. Він характеризує її як відносно нечисельну²⁹⁷. Відзначимо що “нечисельна” група включала в кінці XIX ст. понад 1 млн. осіб. Для порівняння найбільше в той час з козацьких військ – Донське в 1913 р. нарахувало 1 млн. 495 тис.

Саме колишнім козацтвом Гетьманщини (малоросійським) зберігалось масове відчуття козацької особливості, специфічна самоідентифікація. Воно залишилось надійною базою в прагненні до вольності та “автономізму”, виборного правління Збереження протестної традиції ідеалу вільного землеволодіння, існування назви “малоросійські козаки” впливало на їх оточення, в тому числі на частину нової інтелігенції, куди козацтво делегувало значну кількість своїх представників. Ще М.Г.Рєпнін доводив, небажаність подальшого виокремлення козаків і розширення їх прав. У світлі вищевикладеного можливо підтримати гіпотезу, що малоросійське козацтво, принаймні його частина, ймовірно й стало станом-носієм ідеї “українства”, забезпечуючи її безперервне існування в різних проявах протягом “некозацького” XIX ст.

Oleksandr Kuharuk

***The process of forming the estate of “Cossacks of Malorossia (Little Russia)”
in the end of XVIII – at the beginning of XIX century***

The attempt to examine the directions and nature of social political processes which led to establishment of a new social group in XIX century named “Cossacks of Malorossia” (modern Ukrainian territory) has been made on the basis of archival and legislative documents. The conclusion that the resistance of Cossacks against the attempts of being turned into peasants was one of the main reasons which led to the establishment of this group is made. These Cossacks became ones of the main supporters of the idea of “Ukrainian unity”.

УДК 94 (477.74) “18”

Олена Бачинська

РОЛЬ ЧОРНОМОРСЬКИХ КОЗАКІВ У ФОРМУВАННІ КОЗАЦЬКИХ ВІЙСЬК ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

297 Стороженко М. К истории малороссийских казаков.... – Кн. 4. – С. 124.